

HET FUNDAMENTALISME - EEN BEDREIGING VOOR EUROPA ?

Jef Van Bellingen

De vraagstelling die als titel fungeert is de laatste jaren onder verschillende vormen aan de orde; en dit niet alleen in kringen van geleerden en intellectuelen, maar ook in de discussies van de gewone burger. De probleemstelling suggereert een concrete tegenstelling, die het politiek veld waarbinnen Europa zijn eenheid zoekt, constitueert. Het zoeken naar politieke identiteit tekent zich onvermijdelijk af tegen de alteriteit die als dreiging kan worden ervaren. De polemische aard van het politieke discours, kleurt meestal onbewust de betekenis van de termen waarin de tegenstelling wordt verwoord.

Om de geestelijke identiteit van Europa te bepalen, komen verschillende, al dan niet complementaire perspectieven in aanmerking : het christendom, het wijsgerig rationalisme, de bakermat van positieve wetenschap, techniek en industrie, het politieke liberalisme en de democratie, het model voor wat nu op wereldschaal vooruitgang en beschaving wordt genoemd. Plaatst men hier het fundamentalisme tegenover, dan wordt dit ingevuld als irrationeel, fanatiek, gewelddadig, barbaars, een inferieur ontwikkelingsniveau en verbonden met de Islam, een oude vijand van het christelijke Europa, waarvoor de angst in het collectief onderbewuste verder leeft.

In dit artikel wordt deze tegenstelling niet als evident uitgangspunt genomen. Het probleem van het fundamentalisme is inherent aan het Europese cultuurproject. Dit heeft in de loop van zijn geschiedenis zowel eigen fundamentalismen opgeroepen als geneutraliseerd.

Historische context

Wat oorspronkelijk als fundamentalisme wordt aangeduid is een beweging binnen het Amerikaanse protestantisme van verschillende strekkingen, onmiddellijk na de eerste wereldoorlog. De letterlijke interpretatie van de geloofsdogma's wordt geplaatst tegen liberale tendenzen in de theologie die het geloof in het licht van de bevindingen van de moderne wetenschappen een andere duiding wenselijk te geven. Bovendien wordt gepoogd de wetgeving van de staten te gebruiken om het onderricht in wetenschappelijke theorieën, die als strijdig met de geopenbaarde

waarheid worden beschouwd, te verbieden. Dit laatste geldt op de eerste plaats voor de evolutieleer. Het probleem is de verhouding tussen wetenschap en geloof, en de vraag in hoeverre de overheid kan en mag interveniëren om het orthodox geloofssysteem te beschermen. De tegenhanger van deze beweging in de continentale katholieke wereld is het integrisme.

Het spanningsveld bepaald door de verhouding tussen religie, politiek, wetenschap en staat is eeuwenoud.

Sedert enkele jaren wordt de term fundamentalisme bijna uitsluitend gebruikt om de stromingen aan te duiden binnen de Islam, zowel in de islamitische staten, als onder geëmigreerde islamieten in West-Europa, die modernisering afwijzen en het hele publieke leven wensen in te richten op grond van een onaantastbaar homogeen geloofssysteem van religieuze aard, dat zijn oorsprong in een openbaring vindt. Waar het protestantse fundamentalisme, en het katholieke integrisme tenslotte van marginale betekenis is gebleven, en de secularisatie zich in het Westen met onverbidelijke logica verder heeft doorgezet, heeft het fundamentalisme in de moslim-wereld een werkelijk politieke impact, kan het belangrijke groepen motiveren zelfs voor het gebruik van geweld en het aanvaarden van het offer van het eigen leven om de gestelde doelen te bereiken. Dit leidt tot de dreiging van de religieuze burgeroorlog die Europa heeft gekend en overwonnen door wat de Europese rationaliteit kan worden genoemd.

De religieuze burgeroorlogen in het Europa van de zestiende en zeventiende eeuw waren het gevolg van het uiteenvallen van de eenheid van de christenheid en zijn dragend institutioneel kader. De herordening van het institutioneel kader gebeurt op basis van de moderne territoriale staat, rationele organisatievorm van het politieke en motor van secularisatie. Wat deze rationaliteit van de staat inhoudt en wat zijn dragend mensbeeld is, wordt op baanbrekende wijze verwoord door de grote Engelse wijsgeer Thomas Hobbes. Het loont de moeite enkele krachtlijnen van dit denken te onderzoeken, daar het exemplarisch is voor het Europese politieke denken, en tevens anti-fundamentalistisch bij uitstek.

Een mijlpaal in het politieke denken : Thomas Hobbes

Wanneer Hobbes zijn hoofdwerk *Leviathan* in 1651 publiceert, beëindigt de dictatuur van Cromwell in Engeland definitief een bloedige burgeroorlog. Voor zover de staat orde en veiligheid garandeert, heeft de burger de plicht tot gehoorzaamheid, gefundeerd op de rede, op de wetenschap van de morele plichten los van elke theologische beschouwing, maar wel hiermee noodzakelijk in overeenstemming. Hierdoor krijgt een niet-theologisch praktisch discours in het politieke denken de suprematie, en de staat een niet-theologisch fundament. De

magistrale aanhef in het begin van de *Leviathan* tekent in het midden van de zeventiende eeuw een perspectief dat zich in de volgende driehonderd jaren steeds verder realiseert.

De natuur (de kunst waarmee God de wereld bestuurt, en gemaakt heeft) wordt door de kunst van de mens, zoals in zovele andere dingen, ook hierin nagebootst, dat hij een kunstmatig levend wezen kan maken. Daar leven immers niets anders is dan een beweging van ledematen waarvan de oorsprong zich in een belangrijk deel binnenin situeert; mogen wij dan niet beweren dat alle automata (machines die zichzelf bewegen door middel van veren en wielen zoals een uurwerk) een kunstmatig leven bezitten ?¹

De staat als ordening van het politieke is een artefact, door de mens gemaakt in navolging van de kunst van de natuur als goddelijke scheppingskunst. Het kunstprodukt dat de mens in de staat tot stand brengt, noemt Hobbes ook een sterfelijke god, omwille van zijn onweerstaanbare macht, maar die toch sterfelijk is. Wat in de verschillende culturele tradities, een met mythen omweven sacraal karakter vertoont, wordt hier als louter mensenwerk ontleed. Het verliest zijn onaantastbaarheid, wat niet betekent dat men niet met voorzichtigheid met deze machine dient om te springen. De dragende instellingen van een samenleving zijn niet langer in stichtingsverhalen verworteld, maar in de berekenende kunstvaardigheid van de mens. Leidraad wordt de idee van de algemene maakbaarheid. Niet dat Hobbes dit denkbeeld in zijn extreme vorm heeft aangekleefd, hij is echter wel een der eersten die deze cultuurhistorische tendens duidelijk verwoordt en op het vlak van de maatschappelijke instellingen toepast. Hij conceptualiseert de progressieve mechanisering van het sociale wereldbeeld. Belangrijk is trouwens dat Hobbes deze gedachten neerlegt in een boek dat voor een ruim publiek is bedoeld, geschreven en gepubliceerd in de volkstaal.

Het concrete politieke probleem is het herstel van de stabiliteit en haar vereiste institutionele basis, en dit in een context van verdeeldheid tussen een monarchistische en parlementaristische fractie, en conflicten rond de suprematie van het geestelijke of wereldlijke gezag. Dit laatste probleem heeft zowel betrekking op de positie van de clerus binnen de nationale Anglikaanse kerk, als op de pretenties van een internationaal georganiseerde gezagscontrole van de Rooms-katholieke kerk op het soevereine gezag van de staten, als op de leer van verschillende radicaal-christelijke secten met soms verregaande millenaristische ideeën. Bijgevolg dient elk discours dat naar theologie refereert te worden vermeden, daar het ofwel niet overtuigend is, ofwel opnieuw bron van betwisting kan zijn, en dus geen stabiel fundament levert. De technische constructie biedt ook hier het voor de hand liggende paradigma. Zo beschikt men over een model van rationaliteit dat de theologische twist kan neutraliseren, en de plicht tot gehoorzaamheid jegens het staatsgezag van elk theologisch motief kan loskoppelen. Wanneer Hobbes zich op het terrein van de theologische discussie begeeft,

is dit om aan te tonen dat de moraal van het christendom onder geen enkele voorwaarde van deze plicht tot gehoorzaamheid kan ontslaan.

Wanneer wij nu even terugkeren naar onze karakterisering van het fundamentalisme als een beweging die er op gericht is het hele publieke leven op basis van het ware geloof in te richten, of deze pretentie tegen het gevestigde politieke gezag uit te spelen, dan betekent dit dat de hobbesiaanse denkstrategie dergelijke aanspraken apriori verhindert. Wat niet betekent dat Hobbes reeds de volledig geseclariseerde staat voor ogen heeft. Het hele derde deel van *The Leviathan* is gewijd aan de 'Christian Common-Wealth'. Maar deze blijft aan de staatsmacht onderworpen. De constructie van de staatsmacht is reeds voltooid, zij is al met volle soevereine rechten toegerust, wanneer supplementair de vraag wordt gesteld hoe een staat, waarvan alle burgers de christelijke godsdienst belijden, zich specificeert. De staat zelf als machtsapparaat en de basis van zijn macht staan neutraal tegenover elke bijzondere geloofsovertuiging. En deze staat kan zich juist als een rationeel apparaat ook in andere religieuze contexten manifesteren. Zijn efficiëntie en bruikbaarheid als machtsstructuur bewijzen het effect van zijn fundament.

Hoe kan nu een staatsmachine worden gebouwd die stabiliteit garandeert? De eerste en voornaamste plicht die wordt geëist is de gehoorzaamheid. Tegen de directieven van de overheid, die langs de kanalen van de wetgeving tot stand komen, mag geen verzet worden gepleegd. Niet alleen volgt men door de gehoorzaamheid de bevelen van de overheid op, maar men geeft te kennen dat de overheid gemachtigd is voor orde, veiligheid en algemeen welzijn de beslissingen te nemen die zij als rechtmatig beschouwt. De motieven waarom de mensen bereid zijn tot deze onderwerping aan de staatsmacht, om een engagement aan te gaan dat onvermijdelijk hun vrijheid beknot, zijn de vrees voor een gewelddadige dood en het streven naar materieel welzijn. De staat moet dan ook, om legitiem te zijn efficiënte bescherming en de mogelijkheid tot het verwerven van materiële welvaart kunnen bieden.

In een eerste versie van zijn politieke theorie *De Cive*, gepubliceerd in 1642, drukt Hobbes zich als volgt uit :

Elk maatschappelijk verband vindt zijn oorsprong ofwel in de eer ofwel in die dingen die het leven aangenaam maken; dit betekent in de eigenliefde, en niet in liefde tot diegenen waarmee men verbonden is.²

Gezien het exclusieve karakter kan echter een samenleving, gebaseerd op eer en roem, noch talrijk zijn, noch duurzaam. Een zeker middel tot het verwerven van materiële goederen is echter ook de verknechting van anderen, wat een vreedzaam samenleven eveneens onmogelijk maakt. Hier wordt het motief van de vrees dan een belangrijk sociaal bindmiddel. De burgers van de moderne staatsmachine zijn

dus een massa van verstandige egoïsten, waarvoor het tijdelijk welvarend bestaan de hoogste waarde is.

Het functioneren van deze machine is bijgevolg geconditioneerd door deze dominante karaktertrekken bij de burgers. Er wordt niet geappelleerd aan het heroïsche of de offerbereidheid die hoger wordt geacht dan een eerloos overleven. Wanneer dergelijke waarden zich bij bepaalde groepen kristaliseren en publiek manifesteren, kan dit de stabiliteit in het gedrang brengen, wanneer de geponeerde waarden strijdig worden geacht met de bevelen van de overheid.

Hoe ziet Hobbes nu de verhouding tussen politiek en godsdienst in het algemeen, en het christendom in het bijzonder? Godsdienst is een gegeven dat onlosmakelijk met de natuur van de mens is verbonden. De mens is er zich van bewust dat voor alles een of andere oorzaak bestaat, hij heeft een geheugen en kan vooruitblikken in de toekomst. Samen met een constante zorg voor zijn zelfbehoud maakt dit de mens angstig. Deze angst poogt hij te bezweren door het geloof in onzichtbare machten. Zij worden vereerd uit dankbaarheid of om gunstig te stemmen. Daar de godsdienst zijn oorsprong in angst en onzekerheid vindt, en bovendien een gunstig terrein voor exploitatie van goedgelovigheid vormt, is de politieke betekenis ervan zeer groot. De authentieke stichters van godsdiensten zijn voor Hobbes mensen die, zich van het politiek belang ervan bewust, dit natuurlijk gegeven hebben gecultiveerd

"(...) Met als oogmerk diegenen die op hen vertrouwen beter geschikt te maken voor gehoorzaamheid, wetten, vrede, naastenliefde, en de burgerlijke samenleving."³

Uiteraard maakt Hobbes zorgvuldig het onderscheid tussen de stichters van heidense godsdiensten, die hun eigen verbeelding aanspreken, en Abraham, Mozes en Christus die op goddelijke openbaring steunen.

Hoe stelt zich nu voor Hobbes de verhouding tussen het politieke gezag en het religieuze gezag? Dit is de kernvraag, die niet theoretisch is, maar de realiteit van de stabiliteit van een politieke gemeenschap betreft. Het antwoord is duidelijk:

Tijdelijk en geestelijk gezag zijn slechts twee woorden, ingevoerd om de mensen te doen dubbel kijken, en zich zo te vergissen met betrekking tot hun wettige soeverein. (...) In dit leven is er geen ander gezag, noch van de staat noch van de godsdienst, tenzij tijdelijk; geen enkel onderricht van een leer is wettig voor een onderdaan, wanneer het werd verboden door de gezagsdrager van de staat en de godsdienst; en deze gezagsdrager is een en dezelfde; in het andere geval ontstaat noodzakelijk partijgeest en burgeroorlog in het gemenebest.⁴

Dit is in geen geval een vorm van theocratie. Het betekent een eerste stap naar de gesecculariseerde staat uitgedrukt in het adagium 'cuius regio, eius religio'. Wat Hobbes vóór alles verdedigt, is de *eenheid* van het overheidsgezag. Slechts één instantie is gemachtigd de burgers wettelijk bindende voorschriften op te leggen. In laatste instantie treedt één macht regulerend op in religieuze zaken, omdat zij

soeverein is, en niet omdat zij met een bijzondere missie Gods plaatsvervanger op aarde zou zijn.

Deze leer is in volledige overeenstemming met de Bijbel en de christelijke leer. Er dient immers een duidelijk onderscheid te worden gemaakt tussen de christelijke staat en het Koninkrijk Gods. Enkel dit laatste kan een echte theocratie worden genoemd, terwijl het eerste gewoon een staat is waarvan de soeverein en de burgers christenen zijn. Het Koninkrijk Gods, met het koningschap van Jezus Christus is, naar Jezus' eigen zeggen, niet van deze wereld; maar zal intreden op het einde der tijden. Is christen, hij die leeft in deze verwachting, belijdt dat Jezus inderdaad de Christus is, en zich door een goed zedelijk gedrag hierop voorbereidt. In het komende Koninkrijk Gods, nadat deze wereld door het vuur is vernietigd, zal Christus heersen als vertegenwoordiger van God, net zoals Mozes en de hogepriesters dit in het verleden hebben gedaan. Na de bevrijding van de Israëlieten uit Egypte hernieuwt Mozes het verbond van Abraham en regeert hij rechtsreeks als Gods plaatsvervanger. In opvolging van Mozes zijn het de priesters die in dit Koninkrijk Gods dit hoogste gezag uitoefenen. Hieraan komt echter een einde met de aanstelling van Saul tot Koning. In 1 Samuel 8, vragen de Israëlieten "een koning zoals alle andere volken die hebben." Dit wordt door God toegestaan. "(...) Door de hogepriester van zijn koninklijke autoriteit te ontheffen, hebben zij een einde gesteld aan deze bijzondere regering Gods".⁵ De koningen van Israël verwerven volledige soevereine rechten, ook wat betreft het reguleren van de godsdienst. Hij heeft de hoogste autoriteit, ook over de priesters. Dit is de situatie van alle soevereinen, tot de wederkomst van Christus. Uit de leer van Christus blijkt trouwens dat hij tot volledige gehoorzaamheid aan de bestaande overheden oproept. De positie van de christenen is bijgevolg duidelijk : leven zij onder een christelijke soeverein, dan heeft hij het recht alle publieke uitingen inzake leer en cultus van de christelijke godsdienst te regelen; iedereen is verplicht zich ernaar te schikken. De eigenlijke geloofsact blijft echter steeds tot het innerlijk en tot de privé-orde behoren. De Kerk als publieke institutionalisering van de godsdienst, staat gelijk met de staatsgemeenschap.

En om deze reden is een Kerk die in staat is te bevelen, te oordelen, vrij te spreken, te veroordelen of enige andere handeling te stellen, identiek met een burgerlijk gemenebest, samengesteld uit christenen; dit wordt een burgerlijke staat genoemd voor zover de onderdanen mensen zijn; en een kerk voor zover de onderdanen christenen zijn.⁶

Is de soeverein een ongelovige dan is de christen eveneens volgens de goddelijke wet tot gehoorzaamheid verplicht.

En wat hun geloof betreft : dit is inwendig en onzichtbaar; zij hebben dezelfde vrijheid als Naaman, en dienen zich hiervoor niet aan gevaar bloot te stellen. Doen zij dit echter toch dan dienen zij hiervoor hun beloning in de hemel te verwachten

en zich niet te beklagen over hun wettige soeverein; en nog veel minder tegen hem oorlog te voeren.⁷

Zo wordt aan elke religieus gefundeerde rebellie tegen het gevestigde politieke gezag een einde gesteld. De gevestigde politieke overheid is onaantasbaar op grond van de natuurwet ('law of nature', 'lex naturalis').

(...) ontdekt door de *rede*, en waardoor het een mens verboden is datgene te doen wat zijn leven vernietigt, of de middelen wegneemt om het in stand te houden; of datgene te laten wat hij denkt het meest geschikt te zijn om het te behouden.

Terwijl ook geen enkele politieke macht, volgens de onderrichting van de Bijbel zelf, sinds Saul zich op een expliciete goddelijke zending kan beroepen. Zulks aanvaarden is zelfs uitdrukkelijk strijdig met de christelijke leer, die het herstel van het koningsschap Gods enkel een alleen van Christus verwacht bij zijn wederkomst.

Deze aanduidingen moeten volstaan om aan te duiden dat de filosofie van Hobbes baanbrekend is in het proces van de secularisering en de ontcrachting van elke fundamentalistische politiek. Interessant is dat Hobbes dit resultaat langs twee wegen bereikt : enerzijds door de politieke praktijk te funderen op wetenschap en techniek, anderzijds vanuit de christelijke theologie zelf. Hierbij onderstreept Hobbes trouwens uitdrukkelijk dat het niet om gedurfde innovaties gaat, dit zou immers zijn argumentatie inefficiënt maken, maar dat zijn argumentatie op aandachtige studie van de geschiedenis en de teksten steunt. Verschillende elementen zijn trouwens tot de grondlegger van een christelijke politieke filosofie terug te voeren : Augustinus. De pessimistische antropologie, de idee dat Gods Rijk niet van deze wereld is, en de idee dat de vrede de belangrijkste doelstelling is van elke politieke gemeenschap, zijn belangrijke elementen in *De Civitate Dei*. Het betekent dat secularisatie in de politiek zeker niet uitsluitend kan worden beschouwd als iets wat zich tegen of ten koste van het christendom voltrekt; dit houdt immers zijn eigen mogelijkheden tot aanvaarding van secularisatie in zich. Zelfs op louter wetenschappelijk vlak wijst Hobbes er op dat het christendom zich volledig met moderne inzichten laat verzoenen, en dat het ten onrechte totaal verouderde denkbeelden uit de oudheid meesleept. Hobbes ziet trouwens nergens een incompatibiliteit tussen zijn materialistische natuurfilosofie en de christelijke leer.

Fundamentalisme en moderniteit

We hebben de *Leviathan* van Hobbes als voorbeeld genomen van een significante denkstrategie die toelaat religieuze fundamentalismen te neutraliseren. Reëel heeft deze zich doorgezet in een steeds verdere consolidatie van de moderne

staat, als een efficiënte beslissingsmachine die orde, veiligheid en welzijn mogelijk maakt.

De moderniteit heeft evenwel andere fundamentalismen opgeroepen. Deze openbaren zich vaak als de schaduwzijden van het secularisatieproces zelf. We hebben gezien hoe Hobbes met het paradigma van techniek en maakbaarheid de oorsprong van de dragende instellingen van een politiek verband verklaart. Oude stichtingsmythen vervallen, de wereld wordt onttoverd. De mythe wordt tot een handig verzinsel, een nuttig manipulatiemechanisme. Uit de inleiding van *De Cive* blijkt dat Hobbes zich bewust is van het risico om de mechanismen van de politiek publiek ter sprake te brengen.

De wijzen uit het verre verleden waren van oordeel dat dit soort leer (...) niet aan het nageslacht mocht worden doorgegeven, tenzij opgesmukt als dichtwerk of versluierd door allegorieën, alsof dit hoogstverheven en allerheiligste mysterie van de heerschappij door twisten van private lieden bezoedeld zou worden.⁹

Het kwaad is echter geschied, de publieke betwisting is tot op het punt gedreven van de rechtvaardiging van de terechtstelling van de soeverein en de openlijke burgeroorlog.

Het is de ambitie van Hobbes om de onaantastbaarheid van het soevereine gezag met de methode van de moderne wetenschap aan te tonen, en dus politieke stabiliteit op wetenschap te gronden. Dit noopt hem wel met wetenschappelijke precisie het mechanisme van de macht bloot te leggen. Een goede honderd jaar na de publicatie van Hobbes' werk wordt zijn contract-theorie als wetenschappelijke fundering van de soevereiniteit in een revolutionaire zin omgebogen en in de verlichte kringen verbonden met de idee van de absolute maakbaarheid van de samenlevingsmodellen en van de geschiedenis zelf. Een nieuwe, met wetenschap en techniek verweven mythe ontstaat, met absolute aanspraken op de politieke macht. De rationaliteit van wetenschap en techniek, die ogenschijnlijk radicaal seculariseert en ontmythologiseert, brengt als het ware een eigen vorm van fundamentalisme voort. Techniek blijft echter steeds een middel, en de wetenschap in de moderne zin beperkt zich tot causale verbanden tussen waarneembare feiten. De moraal die zij kunnen funderen strekt niet verder dan een utilitaristische moraal van het materiële geluk. Techniek en wetenschap kunnen dus enkel een uitbreiding van de menselijke macht betekenen; zij zijn zelf een uitdrukking van de onverzadigbare machtsdrang van de mens om zijn grenzeloze verlangens te bevredigen. Vanuit dit perspectief is er geen 'finis ultimus' of 'summum bonum'.

Een mens wiens verlangens ten einde zijn, kan evenmin verder leven als iemand wiens zintuigen en verbeelding zijn uitgevallen. (...) Een voortdurend en rusteloos verlangen naar steeds meer macht en dat slechts eindigt met de dood, stel ik als een algemene neiging van de gehele mensheid.¹⁰

Dit betekent echter evenveel als zeggen dat de mens in een zinloos streven opgesloten zit; slechts binnen dit proces hebben de techniek en de op techniek

gerichte wetenschap een beperkte zin. Ook de machtige staatsmachine heeft in de politiek slechts de beperkte zin van tegenmacht te zijn, zoals *Leviathan* in staat is de kinderen van de hoogmoed in te tomen. Slechts wanneer de efficiëntie van de moderne wetenschap en techniek zich verbinden met het geloof in de gesecculariseerde mythe van de nieuwe mens op aarde, groeit dit geheel uit tot een overtuiging van een ongemene politieke kracht. Het is de genialiteit van Marx dat hij deze elementen tot een wereldbeeld samenbrengt, dat, althans tot voor kort wonderlijk evident leek zowel voor brede volksmassa's als voor intellectuelen. Merkwaaardig genoeg past Marx deze elementen niet bewust in elkaar; de mythe is wetenschappelijk geconcipieerd, ook in die zin dat hij wars van elk utopisme - enkel en alleen wetenschappelijk meende te denken.

In deze theorie wordt de functie van de staat als neutrale vredeftichter fundamenteel betwist. De klasse der verdrukten en uitgebuiten kunnen een hoger recht tegen de staat laten gelden. Zij zijn de uitverkorenen die een historische opdracht ten bate van de gehele mensheid vervullen. Dit betekent dat staatsgrenzen in principe niet meer worden erkend, en het recht op revolutie en het gebruik van revolutionair geweld een mondiale dimensie krijgt. Het hoge ethische ideaal van een verlost mensheid verheft de mens boven het ethische egoïsme, en vervult de behoefte aan heroïsme en zelftranscendentie tot het offer van het leven toe.

Belangrijk voor onze analyse is eveneens dat de staat als machtsinstrument wordt waargenomen; zo kan hij precies als hefboom in het revolutionaire proces dienen. Dit leidt eveneens tot de idee van de legale revolutie, maar waarvan het doel steeds het doorzetten van een heilsleer door een bewuste voorhoed blijft.

Latere marxistische denkers hebben de kern van gesecculariseerd messianisme in de eigen ideologie onderkend, en een continuïteit vastgesteld met de verschillende bewegingen die in een of andere vorm het Rijk Gods op aarde als mogelijkheid verwachtten. Het bekende radicale parool van Ernst Bloch in *Das Prinzip Hoffnung*, "Ubi Lenin, ibi Jerusalem" (Daar waar lenin is, daar is Jerusalem)¹¹, geeft hiervan een markante uitdrukking. Aan het einde van het vierde deel van *The Leviathan* met als titel 'The Kingdome of Darknesse', schrijft Thomas Hobbes.

Maar wie weet of deze geest van Rome, die nu is uitgevaren, (...) niet kan terugkeren; of dat misschien een verzameling geesten die nog slechter zijn, hun intrede doen, en dit schoon geveegd huis bewonen, en zo het einde ervan nog slechter maken dan het begin? Want het is niet alleen de Romeinse clerus die beweert dat Gods Koninkrijk van deze wereld is, en dat zij om die reden in deze wereld macht bezitten, onderscheiden van deze van de burgerlijk staat.

Voor de meest gruwelijke vorm van politiek die de wereld ooit heeft aanschouwd, zowel wat betreft de principes als de reële gevolgen, waren eveneens Europeanen verantwoordelijk. In het nazisme wordt de staat als machtige machine in dienst

gesteld van een absoluut geloofssysteem, gebaseerd op de natuurlijke eenheid van het ras. We worden hier geplaagd voor het steeds opnieuw verbazende en huiveringwekkende historische feit dat eeuwen rationalisatie in Europa, een explosie van dit fanatieke politieke geweld niet heeft kunnen verhinderen, en dan nog in een land waar cultuur, techniek en wetenschap een zeer hoog ontwikkelingspeil hadden bereikt. Deze ideologie heeft niet enkel miljoenen mensenlevens gekost, maar bovendien een niet meer uit te wissen morele schade aan het beeld van de mens toegebracht. Wanneer Europa zich over fundamentalismen bezint die als een externe dreiging worden beschouwd, dient dit feit in herinnering te worden gebracht. Europa heeft immers het model van de totalitaire fanatieke massabeweging gecreëerd die het efficiënte en rationele staatsapparaat inschakelt voor loutere vernietiging. Welke verklaringen men ook voor dit fenomeen wenst te bedenken, het is duidelijk dat het het precaire karakter van het moderne cultuurproject, dat als model aan de hele wereld wordt opgelegd, openbaart. Europa heeft echter ook het privilege te kunnen na-denken over een verleden waarin de verschillende mogelijkheden van mens-zijn worden uitgetest, tot in zijn meest extreme utopieën. Maar deze mogelijkheden staan niet meer open voor een 'vrije' keuze. De mythen die als nieuwe heilsboodschappen de oude eschatologie hebben vervangen, zijn ongeloofwaardig geworden of aan hun eigen onmenselijkende gevolgen ten onder gegaan. Wat zich onweerstaanbaar heeft doorgezet is de versterking van de machtsmachine die de staat is met zijn gesofistikeerde controle en vernietigingsinstrumenten. Een mythe, ook al voldoet zij aan het diepste menselijke verlangen tot fundamentele zingeving, en stelt zij zich in een verlossend humanitair perspectief, die echter tegelijk de inzet van deze middelen vanuit een geloof legitimeert, biedt geen uitweg uit de natuurtoestand, uit de vicieuze kringloop van geweld. De Leviathan, die Hobbes als begrenzing van het geweld heeft bedacht, is zelf niet ongevaarlijk, en dient met voorzichtigheid en maat te worden geleid.

Maar ook nog in een ander opzicht hebben wij geen 'vrije' keuze meer. De keuze voor techniek en industrialisatie met al haar consequenties heeft zich onomkeerbaar voltrokken. Gerealiseerd in een politiek systeem is zijn recht op de efficiëntie van productieapparaat en militaire middelen gebaseerd. De rechtvaardiging voor de brede massa's is de moraal van de grenzeloze consumptie. Hiervoor dienen de traditionele zingevingsystemen te wijken, terwijl het politieke verzet, dat zich op die tradities beroept, apriori als een fundamenteel gevaarlijk fanatisme wordt gebrandmerkt. Natuurlijk zou het onverstandig en onverantwoord zijn welke vorm van fundamentalistisch terreur ook, te rechtvaardigen. Als er echter één zaak is, die tot de Europese identiteit behoort, en die men, om ethische redenen niet mag opgeven, dan is het de wijsgerige reflectie. Vooraleer traditionele zingevingsystemen als irrationeel terzijde te schuiven, dienen wij ons te bezinnen over de grenzen van het technicistisch en rationalistisch fundamentalisme. Deze

grenzen zijn van bij de eerste formuleringen van het project in de *Leviathan*, zichtbaar. De historische ervaringen der moderniteit brengen ze nog duidelijker aan het licht; zij hebben onze reële kennis van de mens en zijn mogelijkheden vergroot; tegelijk echter ook onze verantwoordelijkheid. De rijkdom aan wijsgerige reflectie, die binnen de Europese cultuur in de loop der eeuwen is opgebouwd, kan, gericht op de verscheidenheid aan zinduidingen, en wanneer ze niet onmiddellijk in een comfortabel scepticisme verglijdt, een nieuwe betekenis ontdekken.

Noten

¹*Leviathan*, Harmondsworth, Pelican classics, blz. 81.

²*Le citoyen ou les fondements de la politique*, traduction de Samuel Sorbière, Parijs, Flammarion, 1982, blz. 92.

³*Leviathan*, blz. 173.

⁴*o.c.*, blz. 498-499.

⁵*o.c.*, blz. 508.

⁶*o.c.*, blz. 498.

⁷*o.c.*, blz. 625.

⁸*o.c.*, blz. 189.

⁹*Le citoyen*, blz. 67.

¹⁰*Leviathan*, blz. 161.

¹¹*Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977 (1959), blz. 711.

¹²*Leviathan*, blz. 715.